

Η Ανάκληση της Glass-Steagall

Η κατανόηση του συγκλονιστικού γεγονότος της κατάρρευσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος το 2008, και η διαμόρφωση βιώσιμων προτάσεων επίλυσης της δεινής οικονομικής κατάστασης που επωμισθήκαμε, απαιτεί την ιστορική αναδρομή στα θεμέλια του τραπεζικού συστήματος που τέθηκαν κατά την διάρκεια της Μεγάλης Κρίσης, της δεκαετίας του 1930. Επίσης, η γνώση μας θα εμπλουτισθεί με την ανασκόπηση του πολιτικού περιβάλλοντος της τελευταίας τριακονταετίας, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό αποτέλεσε, η εγκαθίδρυση του νέο-φιλελευθερισμού ως το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα. Αυτή η ιδεολογία, που εσφαλμένα θεωρήθηκε από τις κυβερνήσεις, ως η πανάκεια οποιουδήποτε οικονομικού προβλήματος των κυρίαρχων λαών τους, στην ουσία σήμαινε την αναβίωση της *laissez-faire* οικονομίας, ιδίως στο χρηματοπιστωτικό και χρηματιστηριακό τομέα. Έτσι, μία πρωτοφανής δραστηριότητα αναπτύχθηκε, με σκοπό την πλήρη διάλυση του μηχανισμού των ρυθμιστικών κανόνων του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ως αποτέλεσμα, η οικονομική πρόοδος που επετεύχθη ήταν και να είναι εικονική, όχι μόνο λόγω του ότι η βάση της αποτελείται από υπέρμετρο δανεισμό, αλλά κι εξ' αιτίας της δημιουργικής λογιστικής που οι κυβερνήσεις εφήρμοσαν κι εξακολουθούν ν' εφαρμόζουν.

Με βάση τα προλεγόμενα, το οδοιπορικό, που ελπίζουμε ότι θα δια φωτίσει τον αναγνώστη, ξεκινάει από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν οι πολιτικές συνθήκες για την εξαπλώση του οικονομικού νέο-φιλελευθερισμού είχαν ωριμάσει. Ήταν η εποχή που στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Αγγλία παράλληλα, εξελέγησαν συντηρητικές κυβερνήσεις με πολιτικούς αρχηγούς τον Ronald Reagan¹ και την Margaret Thatcher², αντίστοιχα. Αμφότεροι θερμοί υποστηρικτές των θεωρητικών

¹ Στην ομιλία ανάληψης των καθηκόντων του ως προέδρου των ΗΠΑ το 1981, ο Reagan δήλωσε: “Η κυβέρνηση δεν είναι η λύση των προβλημάτων μας, η κυβέρνηση είναι το πρόβλημα μας” (Government is not the solution to our problems, government is our problem). Επιπρόσθετα, μια από τις πρώτες πράξεις του Υπουργείου Δικαιοσύνης της νέας κυβέρνησης ήταν να θέσει στ' αρχείο την δεκαετή αντι-μονοπωλιακή υπόθεση της IBM. Στην συνέχεια θεσπίστηκε η νομοθεσία της κατάργησης των ρυθμιστικών κανόνων των καταθετικών ιδρυμάτων και του νομισματικού ελέγχου (depository institutions deregulation and monetary control). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί στο αρχείο η διάταξη regulation Q (αναφορά γίνεται πιο κάτω) και οι τράπεζες ήταν πλέον ελεύθερες να ορίζουν τα επιτόκια κατά βούληση.

² Η «σιδηρά κυρία», αρχηγός του συντηρητικού κόμματος της Αγγλίας από το 1975 έως το 1990 και πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου από το 1979 έως το 1990, υπήρξε ένας από τους πιο άκαμπτους υποστηρικτές του σκληροπυρηνικού νέο-φιλελευθερισμού. Αν και ήταν χημικός στο επάγγελμα, το συντηρητικό της manifesto είχε ως αφετηρία την οικονομική μεταρρύθμιση. Έτσι, με βάση το δόγμα των

αρχών της *laissez-faire* οικονομίας τις έθεσαν αμέσως σ' εφαρμογή με τον μανδύα του Μονεταρισμού. Κατά την διάρκεια των διακυβερνήσεων τους, η ακραία ιδεολογία των ελεύθερων αγορών, των ιδιωτικοποιήσεων, και γενικής αντιπάθειας του κρατικού παρεμβατισμού απετέλεσαν τα κύρια χαρακτηριστικά των οικονομικών τους μεταρρυθμίσεων. Ιδιαίτερα στον χρηματοπιστωτικό τομέα, η κατάργηση των ρυθμιστικών κανόνων στους τραπεζικούς οργανισμούς και χρηματιστήρια, οδήγησε σε μια περίοδο ακμής της κερδοσκοπίας καθώς τα παράγωγα με τις αγορές μελλοντικής εκπλήρωσης (*futures & options exchanges*) έκαναν την εμφάνιση τους.

Ο Greenspan, πασίγνωστος ως ο 'μαέστρος' των χρηματοπιστωτικών αγορών, σχολιάζοντας την γνώση των οικονομικών του Reagan, ξακουστός ως ο πρόεδρος που έκανε επίδειξη της οικονομικής του επάρκειας χρησιμοποιώντας τα χέρια του για να σχηματίσει χάρτες της προσφοράς του χρήματος στον αέρα³, χαρακτηριστικά αναφέρει: «εάν και η κατανόησή του δεν ήταν επαρκής ή εκλεπτυσμένη, ο Reagan εμπιστεύτηκε το αόρατο χέρι του Adam Smith⁴. Αναμφισβήτητα, ο Reagan απέδειξε εμπράκτως, κατά την διάρκεια της οκταετούς θητείας του, τη βαθιά του πίστη στις ελεύθερες αγορές και στον αχαλίνωτο καπιταλισμό. Μάλιστα, υπήρξε ένας δημοφιλής αμερικανός πρόεδρος, αφού επί διακυβέρνησης του αναζωπυρώθηκε ο ενθουσιασμός υπέρ των ελεύθερων αγορών, αλλά κατά μείζονα λόγο, επειδή η πάλαι ποτέ κραταιά Σοβιετική Ένωση κατέρρευσε.

Το βαρυσήμαντο αυτό γεγονός, ήδη είχε προεξοφληθεί από την Wall Street, καθώς το χρηματιστηριακό κραχ του 1987, όπου ο δείκτης του Dow Jones μέσα σε μια συνεδρίαση, την 19^η Οκτωβρίου, έχασε 508 μονάδες, ή 22.8% της αξίας του, μ' αποτέλεσμα πολλές περιουσίες και χρηματιστηριακές εταιρίες να εξαφανιστούν σ' ένα χρονικό διάστημα μόλις 24 ωρών, πέρασε στα ψιλά γράμματα ως ένα «τσουρούφλισμα» μερικών κερδοσκόπων. Το σημαντικό αυτό κραχ των αξιών της μητρόπολης του καπιταλισμού, που επιβεβαίωσε με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο την εγγενή

ελεύθερων αγορών η οικονομική της πολιτική αποσκοπούσε στην μετατροπή των κρατικών οργανισμών σε ιδιωτικούς, με ιδιαίτερη έμφαση στη πλήρη φιλελευθεροποίηση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και στην ευκαμψία της αγοράς εργασίας.

³ George Goodman (ο συγγραφέας του *Money Game*, με το ψευδώνυμο Adam Smith, και ο πρώτος επιμελητής έκδοσης του Institutional Investor), *The Roaring 80's*, p.26, 1988.

⁴ Alan Greenspan, *The Age of Turbulence*, p.86-89, Penguin, 2007.

αστάθεια του χρηματοοικονομικού συστήματος, επισκιάστηκε μπροστά στο μνημειώδες γεγονός της διάλυσης του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ευρώπη. Η ψυχολογική επίδραση της επικείμενης συντριβής του ολοκληρωτισμού, και της επικράτησης του “ αυθεντικού” καπιταλισμού, ήταν τόσο έντονη που οι χρηματιστηριακοί δείκτες σύντομα ανέκτησαν τις απώλειες τους και ξανά προς την δόξα τράβηξαν σε νέα υψηλά. Η αποσύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης, αναπόφευκτα οδήγησε σε θριαμβολογίες τους υποστηρικτές της αποθέωσης του κέρδους και της απελευθέρωσης των αγορών άνευ φραγμού και σύνεσης: «το ημερολόγιο δεν μπορεί να μετρήσει την Αμερική, διότι εμείς είμαστε αποφασισμένοι να γίνουμε ένα ατελείωτο πείραμα της ελευθερίας, χωρίς όριο το που μπορούμε να φθάσουμε ... το τι επιθυμώ να δω πάνω απ' όλα είναι ότι αυτή η χώρα παραμένει ένας τόπος όπου κάποιος *μπορεί πάντοτε να γίνει πλούσιος*.⁵ Τάδε έφη ο 40^{ος} πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, Ronald Reagan.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα του ιδεολογικού φανατισμού ήταν αναμενόμενο η κερδοσκοπία ν' ανθίσει σε χρηματοοικονομικά προϊόντα που ικανοποιούν το σύνδρομο του εύκολου πλουτισμού, λόγω της μόχλευσης, εσωτερικής πληροφόρησης, και δυνατότητας άμεσης ρευστοποίησης προς αποκόμιση γρήγορων κερδών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, η παραδοσιακή μορφή του καπιταλισμού επί κυβερνήσεων του διδυμου Reagan-Thatcher ν' αλλάξει ριζικά, καθώς η έμφαση από τον παραγωγικό και βιομηχανικό τομέα μετατοπίστηκε στο χρηματοοικονομικό πεδίο δράσης και στον τομέα των υπηρεσιών. Η μετάλλαξη της μορφής του καπιταλισμού, από την πραγματική οικονομία της παραγωγικής διαδικασίας σε κατ' εξοχήν κερδοσκοπικές υπηρεσίες και προϊόντα τζόγου που ‘παράγουν’ τα σύγχρονα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και χρηματιστηριακές εταιρίες, μπορεί να χαρακτηριστεί ως καπιταλισμός του καζίνο (casino capitalism). Μέσα σ' αυτή τη νέα ατμόσφαιρα μεγιστοποίησης του βραχυχρόνιου κέρδους, η «μακροπρόθεσμη προσδοκία» κατά τον Keynes, που αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της επιχειρηματικότητας εκμηδενίστηκε, η ανισότητα κατανομής εισοδήματος γιγαντώθηκε, και η ανεργία του εργατικού δυναμικού επιδεινώθηκε.

⁵ President Reagan's State of the Union Address, Ιανουάριος 1987. “ The calendar can't measure America because we were meant to be an endless experiment in freedom, with no limit to our reaches...what I want to see above all is that this remains a country where someone can always get rich.” Επίσης, Lewis Lapman, *Money and Class in America*, p.8, New York, 1989.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι η Thatcher ποτέ δεν πίστευε στην κοινωνική συναίνεση (consensus). Οι δε ακραίες αντικοινωνικές απόψεις της συνοψίζονται στη παροιμιώδη της ρήση: «Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως η κοινωνία: υπάρχουν τ' άτομα, οι άνδρες και οι γυναίκες»⁶. Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη η μικρόψυχη ενέργειά της, αναφορικά μ' ένα από τα πρώτα μέτρα της διακυβέρνησής της που ήταν η κατάργηση της δωρεάν διανομής γάλακτος για τα παιδιά ηλικίας 7-11 ετών στα δημοτικά σχολεία της Αγγλίας. Επίσης, δεν είναι ανεκδιήγητη η επιβολή του απεχθούς από τη σύσταση των εισπρακτικών μηχανισμών του κράτους, *κεφαλικού φόρου* (poll tax). Ως εκ τούτου, είναι εύλογο να διερωτάται κανείς, μήπως αυτό το μέτρο του Θατσερισμού, αποτελεί διανεμητική δικαιοσύνη (distributive justice) του συντηρητισμού. Η απάντηση, ίσως κατ' απρόσμενο τρόπο έρχεται από τη λήθη του παρελθόντος: «όλοι παραδέχονται ότι το θεμέλιο του διανεμητικού δικαίου είναι μια ορισμένη αξία, διαφωνούν μόνο σχετικά με το ποια είναι αυτή συγκεκριμένα. Για τους δημοκρατικούς είναι η ελευθερία, για τους ολιγαρχικούς ο πλούτος ή η καταγωγή, για τους αριστοκρατικούς η αρετή».⁷

Έτσι, με φόντο την προαναφερθείσα ιδεολογία φτάσαμε, μετά από μια δεκαετία, στο παράδοξο της ανάκλησης της νομοθεσίας Glass-Steagall από ένα δημοκρατικό πρόεδρο, τον Bill Clinton. Η κατάργησή της, ευρέως γνωστή ως το *χρηματοοικονομικό έγκλημα του 1999*, σηματοδότησε την περαιτέρω επιβράβευση της κερδοσκοπίας και την μεταμόρφωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος σε μια σύγχρονη Λερναία Ύδρα. Ήταν η περίοδος της έξαρσης των χρηματιστηριακών αγορών με τους δείκτες των χρηματιστηρίων να σημειώνουν ιστορικά υψηλά, αλλά και με τα περιβόητα εξωτικά προϊόντα των τιτλοποιήσεων (securitization) να κάνουν το ντεμπούτο τους. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, η σύγχρονη Λερναία Ύδρα πήρε τεράστιες διαστάσεις που είναι ασύλληπτο ν' αντιληφτεί το κοινό ανθρώπινο μυαλό την πολύχρωμη ποικιλία (garden variety) των κερδοσκοπικών προϊόντων που περιέχει στο εσωτερικό της.

Ωστόσο, το μυθολογικό αυτό τέρας που έχει να εμφανιστεί από την εποχή του κραχ του 1929, θα ήταν αδιανόητο να είχε παρουσιαστεί στο προσκήνιο, εάν η

⁶ Margaret Thatcher, *Quotes*. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "There is no such thing as society: there are individuals, men and women" <http://thinkexist.com>

⁷ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1131^α, Βιβλίο Δεύτερο, Κάκτος, 1993, Αθήνα.

ανάκληση της νομοθεσίας Glass-Steagall δεν είχε λάβει σάρκα και οστά. Λόγω της σπουδαιότητας αυτής της εξαιρετικής σ' έμπνευση νομοθεσίας, καθίσταται αναγκαία η λεπτομερής ανάλυσή της για καλύτερη κατανόηση των αιτίων της σύγχρονης κατάρρευσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος, που άφησε άναυδους ακόμα και τους πιο θερμούς υποστηρικτές του. Επίσης, η επαναφορά στη μνήμη μας των διατάξεων της θα βοηθήσει να χαράξουμε την πορεία του μέλλοντος, κυρίως τι νομισματική πολιτική θέλουμε, κι εάν αυτή είναι εφικτή με το ισχύον σύστημα. Εάν όχι, τότε απαιτούνται ριζικές αλλαγές, που καθιστούν, προς όφελος του κοινωνικού συμφέροντος, επιτακτική την μεταρρύθμιση του χρηματοπιστωτικού μας συστήματος.

Η νομοθεσία Glass-Steagall⁸ αποτελεί τον Τραπεζικό Νόμο του 1933 (Banking Act of 1933) της δημοκρατικής κυβέρνησης του Franklin Delano Roosevelt (FDR) στα βάθη της Μεγάλης Κρίσης (Great Depression). Οι βασικοί συντάκτες του νομοσχεδίου ήταν ο γερουσιαστής Carter Glass (Virginia) και ο βουλευτής Henry Steagall (Alabama), και η κορωνίδα της, η ίδρυση της Ομοσπονδιακής Ασφαλιστικής Εταιρείας Αποθεματικού (Federal Deposit Insurance Corporation- FDIC). Ο Τραπεζικός Νόμος του 1933, ως τμήμα του νέου προγράμματος (New Deal) της κυβέρνησης Roosevelt (1933-1945), συμπεριελάμβανε ρυθμίσεις του τραπεζικού συστήματος σχεδιασμένες να περιορίσουν την ασύστολη κερδοσκοπία που είχε οδηγήσει τον προηγούμενο χρόνο στην κατακλυσμιαία πτώση των μετοχών του δείκτη του Dow Jones στο 90% της αξίας του (Ιούλιος 1932) και στην πτώχευση περίπου δέκα χιλιάδων τραπεζών.⁹

⁸ Η νομοθεσία Glass-Steagall αποτελείται από δύο τραπεζικούς νόμους των οποίων οι εισηγητές ήταν, ο δημοκρατικός γερουσιαστής Carter Glass, πρώην υπουργός οικονομικών, και ο δημοκρατικός βουλευτής Henry Steagall, πρόεδρος της επιτροπής της βουλής των αντιπροσώπων επί θεμάτων του τραπεζικού συστήματος και νομίματος. Η πρώτη νομοθεσία Glass-Steagall θεσπίστηκε το Φεβρουάριο του 1932 από τη ρεπουμπλικανική κυβέρνηση του Henry Hoover, ενώ η δεύτερη νομοθεσία Glass-Steagall θεσπίστηκε τον Ιούνιο του 1933, από τη δημοκρατική κυβέρνηση Franklin D. Roosevelt. Η πρώτη νομοθεσία αποτελούσε μια προσπάθεια αναχαίτισης της πτωτικής τάσης των τιμών (αποπληθωρισμός), και ως εκ τούτου επέκτεινε τις αρμοδιότητες της Federal Reserve σε σχέση με την προσφορά χρήματος στην οικονομία. Έτσι, επέτρεψε στην ομοσπονδιακή τράπεζα την επανα-προεξόφληση (re-discounting) περισσότερων περιουσιακών στοιχείων των τραπεζών όπως κυβερνητικές ομολογίες και εμπορικά γραμμάτια. Επίσης, επέτρεψε για πρώτη φορά τη δημιουργία νομίματος από χαρτονόμισμα χωρίς την κάλυψη χρυσού, αφού η Αγγλία από το Σεπτέμβριο του 1931 είχε εγκαταλείψει το χρυσό κανόνα εξαιτίας της αδυναμίας της να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της σε χρυσό. Η δεύτερη νομοθεσία Glass-Steagall, είναι αυτή στην οποία η οικονομική βιβλιογραφία αναφέρεται, λόγω της μεγάλης επίδρασης που είχε στο τραπεζικό σύστημα και ως φυσικό σ' αυτήν η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται.

⁹ Ο συνολικός αριθμός των πτωχεύσεων των τραπεζών στις ΗΠΑ από το 1929 μέχρι και το 1933, σύμφωνα με την Encyclopedia Britannica, ανέρχονταν γύρω στις 11.000 από το σύνολο των περίπου 25.000

Αυτό το συγκλονιστικό φαινόμενο των πτωχεύσεων των τραπεζών, η νομοθεσία Glass-Steagall είχε ως πρωταρχικό σκοπό να περιορίσει δραστικά στο μέλλον. Μόνο κατά την περίοδο των δύο ετών, 1931 και 1932, περίπου 3,600 τράπεζες έκλεισαν τις πόρτες τους στο κοινό. Ο αριθμός αυτός ίσως φανεί υπερβολικός στον αναγνώστη, γι' αυτό θ' ακολουθήσει μια σύντομη επεξήγηση της ιστορικής πραγματικότητας. Ως υπενθύμιση, την εποχή εκείνη επικρατούσε η «αυθεντική» laissez-faire οικονομία όπου ο κρατικός παρεμβατισμός ήταν σχεδόν ανύπαρκτος με την παντελή έλλειψη θεσμών, όχι μόνο κοινωνικής ασφάλισης (social security) αλλά και γενικής ασφάλισης των τραπεζικών καταθέσεων του κοινού. Ως αποτέλεσμα, όταν μια τράπεζα πτώχευε, έπαιρνε στη δύνη της χρεωκοπίας της μαζί και τις καταθέσεις των πελατών της.

Όπως τότε έτσι και σήμερα, το σύστημα των νομίμων απαιτήσεων αποθεματικού των τραπεζών, δηλαδή η δημιουργία αντιπροσωπευτικού χρήματος (fiat money) από το τίποτε, αναπόφευκτα οδηγεί σε πολλαπλή χρεωκοπία των τραπεζών όταν μερικές μετατραπούν σε προβληματικές λόγω αφερεγγυότητας. Αυτό μπορεί να προκληθεί, είτε από την αθέτηση δανείων, αποτυχημένων επενδύσεων, μαζική απάτη, ή συντονισμένη ανάληψη μετρητών από το κοινό. Λόγω της μεταστροφής του οικονομικού κλίματος στις αρχές του 1929, οι χρεωκοπίες των τραπεζών στις Ηνωμένες Πολιτείες ανήλθαν σε

τραπεζών που λειτουργούσαν πριν το 1929. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1931-1932, ο αριθμός των τραπεζικών πτωχεύσεων ανήλθε στις 3.600 (H. Barger, *Money, Banking and Public Policy*, Columbia University, p.546, Rand McNally, 1962). Η κατάσταση επιδεινώθηκε τους δύο πρώτους μήνες του 1933 όταν άλλες περίπου 4.000 τράπεζες έκλεισαν τις πόρτες τους στο κοινό. Ο T. Watkins, στο βιβλίο του, *The Great Depression in America in 1930's* (Little Brown, 1993) προσδιορίζει τον αριθμό των πτωχεύσεων σε 4.004 από τις αρχές του 1933 μέχρι την ορκωμοσία του Roosevelt στις 4 Μαρτίου 1933. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι ο τεράστιος αυτός αριθμός των πτωχεύσεων των τραπεζών που ιστορικά καταγράφηκε αποτελεί τον συνολικό αριθμό των τραπεζών που σταμάτησαν τη λειτουργία τους κατά την πενταετή περίοδο 1929-1933. Δηλαδή οι πτωχεύσεις αυτές είναι στην ουσία αναστολές (suspensions) των τραπεζικών λειτουργιών που σημαίνει ότι οι τράπεζες έκλεισαν μεν τις πόρτες τους στο κοινό αλλά όχι απαραίτητα λόγω χρεωκοπίας. Μερικές τράπεζες έκλεισαν μόνο παροδικά, άλλες συγχωνεύτηκαν αλλά οι περισσότερες πτώχευσαν. Για αποσαφήνιση της φοβερής και συνάμα απίστευτης αυτής κατάστασης ο κάτωθι πίνακας παρατίθεται:

Number of Banks and Bank Suspensions		
Έτος	Αριθμός τραπεζών σε λειτουργία	Κλείσιμο τραπεζών-Παύσεις λειτουργιών των τραπεζών
1929	24.633	659
1930	22.773	1350
1931	19.970	2293
1932	18.397	1453
1933	15.015	4000
1934	16.096	57

Πηγή: Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970, Table V 20-30.

346 μέσα στο πρώτο εξάμηνο¹⁰, δηλαδή, πριν ακόμα η χρηματιστηριακή αγορά καταρρεύσει. Το γεγονός αυτό έκανε εμφανή τα πρώτα σημάδια της κεφαλαιακής ανεπάρκειας των τραπεζών, με συνέπεια το σύνδρομο της δυσπιστίας κι υποψίας να φουντώσει. Τ' ανωτέρω ψυχολογικό χαρακτηριστικό αποτελεί την ιδιόμορφη εξάρτηση του συστήματος των κλασματικών αποθεματικών των τραπεζών και της εμπιστοσύνης των καταθετών.

Το περιβόητο κραχ του 1929, έγινε μετά την κορύφωση του δείκτη Dow Jones (3 Σεπτεμβρίου) κι ακολούθως επικυρώθηκε με την βίαιη πτώση των τιμών των μετοχών μέσω μαζικών πωλήσεων και αναγκαστικών ρευστοποιήσεων λόγω margin calls, την Παρασκευή της 24 Οκτωβρίου 1929, γνωστής ως Black Friday. Τότε πλέον έγινε ξεκάθαρο στο μυαλό όλων, επενδυτών, κερδοσκόπων κι αρχών, ότι το μεγάλο πάρτι του εύκολου πλουτισμού (get rich quick) είχε τελειώσει. Η εκπληκτική αγορά του ταύρου που είχε ξεκινήσει την δεκαετία του 1920, με την πρωτοφανή ανάπτυξη της χρηματιστηριακής αγοράς και του κερδοσκοπικού πυρετού, τερμάτισε τον κύκλο της χωρίς προειδοποίηση, ξαφνικά, όπως πάντοτε συμβαίνει μέσα σ' ένα πανδαιμόνιο πωλήσεων και πολλαπλών πτωχεύσεων. Είναι πράγματι πολλές οι κωμικοτραγικές ιστορίες που κυκλοφόρησαν τότε, καθώς οι τιμές των μετοχών, μέρα με τη μέρα πήγαιναν όλο και πιο χαμηλά προς την άβυσσο. Μάλιστα, η προφορική παράδοση το έχει, ότι μέσα σ' αυτή τη δυσοίωνη ατμόσφαιρα, οι υπάλληλοι ξενοδοχείων με ευγένεια ρωτούσαν τους καινούργιους τους πελάτες εάν ενδιαφέρονταν για κρεβάτι ή παράθυρο, απ' όπου θα μπορούσαν να πηδήξουν στο κενό ανεμπόδιστα, είτε χέρι-χέρι γι' αυτούς που είχαν κοινούς λογαριασμούς (joint accounts), ή και χωριστά.

Η Μαύρη Παρασκευή, υπήρξε η καθοριστική μέρα της αποκάλυψης της κρίσης που θα επακολουθούσε, όπως με παρόμοιο τρόπο μετά από 79 χρόνια ακριβώς, η 24^η Οκτωβρίου 2008, υπήρξε η καταλυτική μέρα της δικής μας σύγχρονης οικονομικής κρίσης που θα ακολουθούσε. Ήταν εκείνη την ημέρα, εν μέσω μιας νέας κατάρρευσης του Dow Jones, που ένας συντετριμμένος Greenspan δήλωνε: «Βρήκα ένα ψεγάδι στο

¹⁰ Federal Reserve Bulletin, 1929, *The Great Crash*, J.K. Galbraith, p.197.

σκεπτικό μου», «είμαι σε κατάσταση σοκ και δυσπιστίας πως όλο το διανοητικό οικοδόμημα της σύγχρονης διαχείρισης κινδύνου κατέρρευσε»¹¹.

Αλλά όπως τότε έτσι και σήμερα, οι τράπεζες χρεοκόπησαν παρασύροντας μαζί τους και την πραγματική οικονομία, διότι κερδοσκοπούσαν αγρίως σε χρηματοοικονομικά προϊόντα με υπερβολική μόχλευση κεφαλαίων. Έτσι η παραμικρή αναποδιά ή απρόσμενο αρνητικό γεγονός, μεταφράζεται σε κατέβασμα των ρολών κι αφανισμό των καταθέσεων των πελατών, εάν δεν υπάρχει το σωτήριο δίχτυ του «δανειστού εσχάτης ανάγκης» (lender of last resort) ή ενός οργανισμού ασφάλισης των καταθέσεων του ευκολόπιστου και συνήθως ανυποψίαστου κοινού. Την εποχή του 1929, ο δεύτερος θεσμός, όπως προαναφέρθηκε, δεν υφίστατο καν, ενώ ο πρώτος εκπροσωπούμενος από το Federal Reserve ακολούθησε πιστά τις αρχές της *laissez-faire*. Δηλαδή, η ομοσπονδιακή τράπεζα έπραξε ακριβώς ότι η ορολογία του θεσμού σημαίνει, κι άφησε τις τράπεζες ελεύθερες να πληρώσουν τα δικά τους σφάλματα και όχι να τα μεταβιβάσουν στις πλάτες άλλων, ακολουθώντας την αρχή, ρευστοποίησε (liquidate), ρευστοποίησε, και πάλι ρευστοποίησε μέχρι να καθαρίσει το τοπίο πλήρως a la Schumpeter.

Η ανωτέρω δήλωση, λόγω του ότι εμπεριέχει την σημαντική έννοια του Schumpeter, της Δημιουργικής Καταστροφής (Creative Destruction), απαιτεί μία σύντομη επεξήγηση. Επειδή, ο θεσμός του καπιταλισμού δεν είναι στατικός, αλλά αποτελεί ένα δυναμικό σύστημα που μεταβάλλεται συνεχώς, στην ιστορική του εξέλιξη, πρώτα κατέστρεψε το θεσμικό πλαίσιο της Φεουδαρχίας, πριν επιτεθεί με σφοδρότητα κατά των ίδιων θεμελίων του, που τ' αποτελούσαν οι μικροί παραγωγοί κι επιχειρήσεις τις οποίες κι εξαφάνισε. Στη συνέχεια, επετέθη βίαια κατά των μεσαίων επιχειρήσεων και τις εξανάγκασε είτε σε συγχώνευση ή στη εναλλακτική λύση της πτώχευσης. Και πρόσφατα, στη Μεγάλη Κρίση του 2008, οι διαχειριστές του (Chief Executive Officers) επιτέθηκαν μ' ακατανόητη μανία κατά των ιδιοκτητών τους, των μετόχων των εταιριών που διοικούν, και μέσω υπερβολικής μόχλευσης, αχαλίνωτης κερδοσκοπίας, κι αστρονομικών επιδομάτων, κατέστρεψαν την αξία του μετοχικού

¹¹ Από την κατάθεση του Greenspan ενώπιον της επιτροπής της Γερουσίας επί θεμάτων του τραπεζικού συστήματος και χρηματοοικονομίας (Senate Committee on Banking and Finance). Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "I have found a flaw in my thinking." "I am in a state of shocked disbelief; the whole intellectual edifice of modern risk management broke down."

τους κεφαλαίου. Γεγονός, που άφησε άναυδο, ακόμη και τον Alan Greenspan, τον πιο θερμό υποστηρικτή των.

Η εξέλιξη του χαρακτήρα του καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Schumpeter, εξαρτάται από τα νέα προϊόντα, την δημιουργία νέων αγορών και νέους μεθόδους παραγωγής ή μεταφορών, καθώς επίσης και τις νέες μορφές βιομηχανικής οργάνωσης που δημιουργεί η καπιταλιστική επιχειρηματικότητα. Της «αιώνιας θύελλας» (perennial gale) της βιομηχανικής μετάλλαξης, που επιφέρει επανάσταση στην οικονομική δομή από μέσα, όπως επιγραμματικά ο ίδιος αναφέρει. Η διαδικασία της μεταμόρφωσης του καπιταλιστικού συστήματος μέσω καινοτομιών, όπου οι παλαιές εταιρίες ως ανεπαρκείς καταστρέφονται κι από τα ερείπια της καταστροφής, νέες αποδοτικές κι επικερδείς εταιρίες γεννιούνται, αποτελεί τη δύναμη διατήρησης της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του καπιταλιστικού συστήματος: « Αυτή η διαδικασία της Δημιουργικής Καταστροφής αποτελεί το ουσιώδες γεγονός περί καπιταλισμού.»¹²

Αλλά, οι τραπεζικές καινοτομίες μέσω του μεταδοτικού συνδρόμου της υπερβολικής μόχλευσης των ιδίων κεφαλαίων, με σκοπό την χρηματοοικονομική κερδοσκοπία που οδηγεί στην αυτοκαταστροφή του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δεν είναι καινούργιο φαινόμενο, αλλά διαχρονικό:

Οι τράπεζες μέλη του συστήματος έχουν χειραγωγήσει τους λογαριασμούς καταθέσεων τους έτσι ώστε να μεταφέρουν κεφάλαια από τους λογαριασμούς καταθέσεων ζήτησης τα οποία απαιτούν ένα αποθεματικό της τάξεως του 7%, στους λογαριασμούς καταθέσεων χρονικής δέσμευσης, οι οποίοι απαιτούν ένα αποθεματικό της τάξεως του 3%. Μ' αυτό το τρόπο απελευθερώνουν τεράστια κεφάλαια για να ριχθούν στη δίνη της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας.¹³

Ο μηχανισμός των κλασματικών αποθεματικών σε περιόδους έντονης κερδοσκοπίας, οδηγεί τις τράπεζες σε υπερβολική μόχλευση των ιδίων κεφαλαίων, διότι προσδοκούν, ως *par excellence* φορείς προνομιακής πληροφόρησης, να επωφεληθούν

¹² Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942), Harper, Third edition, 1975, New York. Το Πρωτότυπο έχει ως εξής: "This process of Creative Destruction is the essential fact about capitalism." P.83.

¹³ Απόσπασμα από την ομιλία του Γερουσιαστή Carter Glass ενώπιον της Γερουσίας του Αμερικανικού Κογκρέσου τον Φεβρουάριο του 1929, "Carter Glass and the Banking Act 1933 (Glass-Steagall Act), <http://www.sempiuspublications.com> . Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "Member banks of the system have manipulated their deposit accounts so as to transfer funds from the demand deposit account, requiring a reserve of 7%, to the time deposit account, requiring a reserve of only 3%, thereby releasing enormous funds to be thrown into the maelstrom of stock speculation".

από τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις των επενδύσεών τους. Το ενδεχόμενο του γρήγορου κέρδους, λόγω της εσωτερικής πληροφόρησης σε συνδυασμό με την ευχέρεια δημιουργίας χρήματος από το τίποτε, δημιουργούν ένα αίσθημα υπεραισιοδοξίας που οδηγεί σ' επιπολαιότητα κι ανάληψη μεγάλων κινδύνων. Ως αποτέλεσμα, οι κανόνες κεφαλαιακής επάρκειας να παραβιασθούν και ή επισφαλής δομή των λειτουργιών τους, να θέσει σε κίνδυνο όχι μόνο την ίδια την φερεγγυότητα τους, αλλά και την διασφάλιση των καταθέσεων των πελατών τους. Συνεπώς, ο παραμικρός κλυδωνισμός, απόρροια του ονομαζόμενου κατά τον Adam Smith "overtrading", ενδέχεται να θέσει σε λειτουργία μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων στο τραπεζικό σύστημα, προκαλώντας ντόμινο συστηματικής κατάρρευσης όλου του χρηματοπιστωτικού μηχανισμού. Την ενεργοποίηση αυτού του τρομερού συμβάντος, δυστυχώς με δέος την βιώσαμε το 2008, καθώς κολοσσιαίοι οργανισμοί κατέρρευσαν σαν τραπουλόχαρτα.

Το φαινόμενο του ντόμινο, όπου η μεταβολή σ' ένα παράγοντα ενός συνόλου ομοειδών στοιχείων συμπαρασύρει όλα τα υπόλοιπα, απετέλεσε τη βασική αιτία που στα βάθη της Μεγάλης Κρίσης (Great Depression) του 1930, οι χρεωκοπίες των τραπεζών μεταμορφώθηκαν σε πανδημία. Ο φόβος της πιθανής χρεωκοπίας της επόμενης τράπεζας ενδυναμώθηκε μετά την εκλογική ήττα του Hoover τον Νοέμβριο του 1932. Η επικράτηση του Roosevelt δεν σήμαινε απλώς αλλαγή προσώπων στην εξουσία, αλλά σηματοδότησε την δραματική αλλαγή οικονομικής φιλοσοφίας. Η κατανόηση αυτής της ιδεολογικής μεταστροφής, οδήγησε στην επιτάχυνση της ανάληψης καταθέσεων από τις τράπεζες τους τελευταίους δύο μήνες του 1932. Με την έλευση του νέου έτους, η πιο δραματική τραπεζική κρίση στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών έλαβε χώρα. Η επιτάχυνση των αναλήψεων μετατράπηκε σε πανικόβλητη φυγή, καθώς οι εναπομείναντες καταθέτες, μέσα σένα κλίμα γενικής δυσπιστίας κι αυξανόμενων χρεωκοπιών, απέσυραν άρον-άρον τις καταθέσεις τους πριν αυτές εξαφανιστούν.

Η τραγική εικόνα της επιδείνωσης του οικονομικού κλίματος και του τραπεζικού πανικού, που επεκράτησε από τις αρχές του νέου έτους μέχρι την ημέρα της ορκωμοσίας του Roosevelt την 4^η Μαρτίου 1933, υποδηλώνεται από την παύση των λειτουργιών 4.000 τραπεζών, ενώ 30 πολιτείες έθεσαν περιορισμούς στις αναλήψεις καταθέσεων ζήτησης. Είναι αξιοσημείωτο, ότι την ημέρα της εναρκτήριας ομιλίας του

Roosevelt, ως προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών, οι τράπεζες της Νέας Υόρκης σε μια παράξενη σύμπτωση βαρυσήμαντων γεγονότων, ζήτησαν τη συμφωνία αναστολής πληρωμών (moratorium)¹⁴. Μέσα σ' αυτή την εξαιρετικά δυσάρεστη ατμόσφαιρα οικονομικής δυσπραγίας, με 13.000.000 ανέργους στους δρόμους και με τις περιουσίες εκατομμυρίων συμπολιτών του κατεστραμμένες, ο Franklin Roosevelt εκφώνησε με απaráμιλλη ψυχική δύναμη την αλησμόνητη ομιλία του, επιδεικνύοντας με αποφασιστικότητα την επικείμενη σύγκρουσή του με το τραπεζικό κατεστημένο:

Practices of the unscrupulous money changers stand indicted in the court of public opinion, rejected by the hearts and minds of men. They have no vision, and where there is no vision the people perish.¹⁵

First Inaugural Address

Μετά το πέρας της ομιλίας του, την ίδια μέρα της 4^{ης} Μαρτίου 1933, ο Roosevelt ανακοίνωσε το πρώτο έκτακτο μέτρο της διακυβέρνησής του που ήταν το κλείσιμο όλων των τραπεζών και επενδυτικών εταιριών στην επικράτεια, γνωστό ως Bank Holiday. Η τολμηρή αυτή πράξη, παρά την επισήμανση του Carter Glass, ότι θεσμικά η απόφαση αυτή ήταν εκτός των αρμοδιοτήτων του προέδρου, ο Roosevelt την αγνόησε μπροστά στον εφιάλτη της κατάρρευσης του 40% του χρηματοπιστωτικού συστήματος της χώρας. Κι αυτό διότι, όπως ένας συνετός επενδυτής βάζει ένα διανοητικό stop-loss όταν οι επενδύσεις του πάνε άσχημα για να αποφύγει την ενδεχόμενη καταστροφή, έτσι και ο FDR έπρεπε να βάλει ως εξέχων πολιτικός ένα stop-loss στην οικονομική καταστροφή της πατρίδας του. Κι αυτό έπραξε, διότι απαιτείτο η χάραξη ενός σχεδίου, μιας νέας νομοθεσίας που θα του επέτρεπε να ενεργήσει με αποφασιστικότητα μέσα σε μια χαώδη οικονομική κατάσταση μαζικής ανεργίας και χρεωκοπιών.

Έτσι, από τη Δευτέρα 6 Μαρτίου 1933, όλες οι χρηματοοικονομικές δραστηριότητες της χώρας πάγωσαν, καθώς όλες οι τράπεζες και οι χρηματιστηριακοί οργανισμοί, συμπεριλαμβανόμενης και της Wall Street, ετέθησαν σ' υποχρεωτικές διακοπές μέχρι νεότερης εντολής. Την ίδια όμως περίοδο οι αξιωματούχοι του

¹⁴ Επίσημη συμφωνία, νομικώς επικυρωμένη, προσωρινής αναστολής όλων των πληρωμών χρεών των τραπεζών ή κρατών προς τους πιστωτές, για ν' αποφευχθεί η περαιτέρω επιδείνωση της πιστοληπτικής ικανότητάς τους.

¹⁵ Απόσπασμα από την εναρκτήριο ομιλία της ορκωμοσίας του Roosevelt στις 4 Μαρτίου 1933. Η μετάφραση στα ελληνικά έχει ως εξής: «Οι πρακτικές των ασυνείδητων αργυραμοιβών είναι καταδικασμένες στο δικαστήριο της κοινής γνώμης, έχουν απορριφτεί από τις καρδιές και τα μυαλά των ανθρώπων. Αυτοί δεν έχουν όραμα και όπου δεν υπάρχει το όραμα οι άνθρωποι πεθαίνουν».

υπουργείου οικονομικών όσο κι οι νομοθέτες του κογκρέσου εργάζονταν πυρετωδώς για τη σύνταξη της νέας νομοθεσίας των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Η νομοθετική πράξη με την επωνυμία, Τραπεζικός Νόμος Έκτακτης Ανάγκης (Emergency Banking Act), οριστικοποιήθηκε την 9^η Μαρτίου και ψηφίστηκε το βράδυ της ίδιας μέρας από το κογκρέσο μέσα σε μία εκρηκτική ατμόσφαιρα έντονων συναισθημάτων.¹⁶

Ο Τραπεζικός Νόμος Έκτακτης Ανάγκης, κατ' αρχήν επικύρωσε όλες τις εντολές και κανονισμούς που ο πρόεδρος κι ο υπουργός οικονομικών επέβαλαν μετά την 4^η Μαρτίου 1933. Στη συνέχεια, παρείχε στον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών το δικαίωμα κήρυξης της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και τη δυνατότητα απόλυτου ελέγχου της εθνικής οικονομίας και του διεθνούς συναλλάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών. Επιπλέον, παρείχε τη δυνατότητα στο Υπουργείο Οικονομικών να θέσει στον απόλυτο έλεγχο του και να λειτουργήσει με τους δικούς του όρους και κανονισμούς οποιαδήποτε τράπεζα στην επικράτεια. Ακόμη, επέτρεψε στις τράπεζες να αποκηρύξουν τα χρέη των κατόπιν άδειας του Ελεγκτή του Νομίσματος (ένα τμήμα του υπουργείου οικονομικών) και πλειοψηφικής απόφασης των μετόχων, ενώ παρείχε το δικαίωμα για όσες απ' αυτές ήταν μέλη του συστήματος της Ομοσπονδιακής Τράπεζας Αποθεματικού (Federal Reserve Bank) να μετατρέπουν οποιοδήποτε μορφής ομόλογα της Αμερικανικής κυβέρνησης σε μετρητά στην ονομαστική τους αξία (par value). Επίσης, εξουσιοδότησε την ομοσπονδιακή τράπεζα να χορηγήσει απεριόριστα κεφάλαια δανειοδότησης στις τράπεζες που ξανάνοιγαν δημιουργώντας μ' αυτή τη μέθοδο μία de facto 100% ασφάλιση των καταθέσεων του κοινού.

Όπως ήταν φυσικό, όταν ξανάνοιξαν οι τράπεζες τις πόρτες τους στο κοινό την 13^η Μαρτίου 1933, προς ανακούφιση όλων, πλήθος καταθετών στεκόταν στις ουρές με μετρητά και χρεόγραφα στα χέρια τους για να τα επιστρέψουν στους τραπεζικούς τους λογαριασμούς. Μέσα σε μερικές εβδομάδες, πλέον του 50% των καταθέσεων σε μετρητά επανατοποθετήθηκαν στους τραπεζικούς οργανισμούς, ενώ σύσσωμο το επενδυτικό κοινό με τις εποπτικές αρχές ανέμεναν με αγωνία την αντίδραση της

¹⁶ Emergency Banking Act, <http://en.wikipedia.org/wiki/>. Η ατμόσφαιρα το βράδυ της 9^{ης} Μαρτίου 1933, περιγράφεται ως χαώδης καθώς πάνω από 100 νέα μέλη του Δημοκρατικού κόμματος που εξελέγησαν στο κογκρέσο μετά τη σαρωτική νίκη του Roosevelt το Νοέμβριο του 1932, ήταν αποφασισμένα να λάβουν ριζικά μέτρα για να σταματήσουν την αιμορραγία των χρεωκοπιών των τραπεζών που είχε διαχυθεί και στην πραγματική οικονομία. Έτσι πολλά μέλη του κογκρέσου υπέγραψαν το μοναδικό κείμενο της νομοθεσίας που κυκλοφόρησε πριν καν διαβάσουν τις διατάξεις του.

Wall Street. Με το άνοιγμα της αγοράς, την 15^η Μαρτίου 1933, η Μεγάλη Κυρία επικύρωσε την αποδοχή των διατάξεων του Τραπεζικού Νόμου Έκτακτης Ανάγκης, καταγράφοντας την μεγαλύτερη ημερήσια άνοδο στην ιστορία της.

Εκ των υστέρων, με τη βοήθεια της «όρασης των οπίσθιων οφθαλμών» (in hindsight) η αποφασιστικότητα και η σταθερή πλευση της σκέψης του Roosevelt, ενός σπουδαίου πολιτικού άνδρα, «έσωσε» την κατάσταση. Με την κήρυξη της Εθνικής Γιορτής των Τραπεζών, ο «χρηματοοικονομικός χρόνος» σταμάτησε, το μυαλό ηρέμησε, και η ξεκάθαρη σκέψη έδωσε τέλος στην μαστιγα της χρεωκοπίας των τραπεζών. Το 1933 λειτούργησαν 1.081 περισσότερες τράπεζες σχέση με τον προηγούμενο έτος, ενώ μόνο 57 χρεωκοπίες τραπεζών καταγράφηκαν κατά την διάρκεια του επόμενου χρόνου (1934), ο οποίος ιστορικώς απετέλεσε τον «πάτο» της Μεγάλης Κρίσης στην πραγματική οικονομία. Επιβεβαιώνοντας έτσι, γι' άλλη μια φορά τον περίφημο ετεροχρονισμό μεταξύ της νομισματικής και πραγματικής οικονομίας.

Ο Τραπεζικός Νόμος Έκτακτης Ανάγκης, αποτελούσε ένα βραχυχρόνιο μέτρο της κυβερνητικής πολιτικής του Roosevelt για την επίλυση ενός μεγάλου προβλήματος που προκάλεσε τον φαύλο κύκλο των μαινόμενων παύσεων λειτουργιών των τραπεζών. Ενώ, η νομοθεσία Glass-Steagall που ψηφίστηκε αργότερα το ίδιο έτος (16 Ιουνίου 1933), αποτελούσε ένα μακροπρόθεσμο μέτρο της πολιτικής του New Deal που απέβλεπε στην μόνιμη μεταρρύθμιση ολόκληρου του τραπεζικού συστήματος των Ηνωμένων Πολιτειών. Σύμφωνα με την Υπηρεσία Ερευνών του Κογκρέσου, η θέσπιση της Glass-Steagall έχει τις ρίζες της στ' αποτελέσματα της έρευνας του κογκρέσου μετά το κραχ του 1929 και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Κρίσης:

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα οι τραπεζίτες και οι χρηματιστές ήταν μερικές φορές δυσδιάκριτοι. Τότε, στη Μεγάλη Κρίση μετά το '29 το κογκρέσο εξέτασε την ανάμειξη των «εμπορικών» και «επενδυτικών» δραστηριοτήτων των τραπεζών που υπήρχαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Η ακροαματική διαδικασία αποκάλυψε συγκρούσεις συμφερόντων κι απάτη σε μερικά τραπεζικά ιδρύματα σχετιζόμενα με τη δραστηριότητα χρηματιστηριακών χρεογράφων. Ένα

τρομερό φράγμα στην ανάμειξη αυτών των δραστηριοτήτων τότε τέθηκε από τη Glass-Steagall Act.¹⁷

Αναλυτικότερα, η νομοθεσία Glass-Steagall καθιέρωσε τον πλήρη διαχωρισμό των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων σε δύο βασικούς τομείς: (α) των εμπορικών τραπεζών και (β) των επενδυτικών τραπεζών. Το πνεύμα της νέας νομοθεσίας, εκτός του περιορισμού της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας, είχε ως σκοπό να απαγορεύσει στις τράπεζες με τη χρήση εσωτερικής πληροφόρησης να κερδοσκοπούν σε κινητές αξίες με τα δικά τους κεφάλαια, αλλά και με τα κεφάλαια που τους εμπιστεύτηκαν οι πελάτες τους. Επίσης, για τις εμπορικές τράπεζες ήταν επιτρεπτό να δέχονται καταθέσεις και να εκδίδουν δάνεια, αλλά απαγορευόταν να γίνονται ανάδοχοι έκδοσης μετοχών στο χρηματιστήριο και να συναλλάσσονται σε μετοχές με τα ίδια τους κεφάλαια.

Οι επενδυτικές τράπεζες, από την άλλη πλευρά, μπορούσαν να αντλούν κεφάλαια μέσω του χρηματιστηρίου και των αγορών ομολόγων, αλλά δεν επιτρέπονταν να δέχονται καταθέσεις και να εκδίδουν εμπορικά δάνεια. Έτσι, τοποθετήθηκε ένα «σινικό τείχος» μεταξύ των χρηματοπιστωτικών λειτουργιών των δύο οργανισμών. Επιπλέον, με τις διατάξεις του άρθρου Q (Regulation Q) η νομοθεσία της Glass-Steagall με προφητική έμπνευση ανέθεσε στο Federal Reserve την ρύθμιση των επιτοκίων στους λογαριασμούς καταθέσεων ζήτησης και ταμιευτηρίου των εμπορικών τραπεζών για την αποφυγή τοκογλυφικών πρακτικών (shark loaning).

Αυτό το εξαιρετικό σε προνοητικότητα νομοσχέδιο τραπεζικής μεταρρύθμισης, που υπήρξε ο προπομπός του προγράμματος των πρώτων 100 ημερών της κυβέρνησης Roosevelt, ήρθε παραδόξως ένας άλλος δημοκρατικός πρόεδρος, μ' απερισκεψία να το καταργήσει, μετά από 66 χρόνια υπηρεσίας στην προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος. Ο Bill Clinton στις 12 Νοεμβρίου 1999 υπέγραψε το νομοσχέδιο Gramm-Leach-Briley καθιστώντας το νόμο του κράτους. Η νομοθετική πράξη, γνωστή ως

¹⁷ Πηγή: Υπηρεσία Ερευνών της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσο των Ηνωμένων Πολιτειών (<http://digital.library.unt.edu/govdocs/crs/permalink/meta-crs-9065:1>). Το πρωτότυπο έχει ως εξής: In the nineteenth and early twentieth centuries, bankers and brokers were sometimes indistinguishable. Then, in the Great Depression after 1929, Congress examined the mixing of the “commercial” and “investment” banking industries that occurred in the 1920s. Hearings revealed conflicts of interest and fraud in some banking institutions’ securities activities. A formidable barrier to the mixing of these activities was then set up by the Glass-Steagall Act.

«Εκσυγχρονισμός των Χρηματοπιστωτικών Υπηρεσιών» (The Financial Services Modernization Act of 1999), απετέλεσε το αποκορύφωμα της κατάργησης του κρατικού παρεμβατισμού στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Έτσι, ανακλήθηκε de facto η νομοθεσία Glass-Steagall, ο τραπεζικός νόμος που συνετέλεσε αποφασιστικά στην επίτευξη της οικονομικής σταθερότητας, όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και στα υπόλοιπα κράτη του κόσμου που την ακολούθησαν ως τη κυρίαρχη δύναμη μετά την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η νομοθεσία Gramm-Leach-Bliley άνοιξε διάπλατα τον επικίνδυνο δρόμο των συγχωνεύσεων κι εξαγορών (mergers & acquisitions), μεταξύ εμπορικών τραπεζών, επενδυτικών οργανισμών, χρηματιστηριακών οίκων κι ασφαλιστικών εταιριών. Με άλλα λόγια, νομιμοποίησε την ολιγοπωλιακή δύναμη του conglomerate, εγκαινιάζοντας μια νέα Βαβέλ επιχειρηματικής δυσλειτουργίας καθώς η συνένωση διαφορετικών υπηρεσιών σ' έναν ενιαίο φορέα δημιούργησε ένα ογκώδες σχήμα με δαιδαλώδεις διακλαδώσεις πανομοιότυπο μεταφορικά με τον Λαβύρινθο του Μινώταυρου της Κρήτης. Η πολυσύνθετη δομή των νέων οργανισμών δημιούργησε τέτοια περιπλοκότητα στη διοίκηση κι επικοινωνία που θα μπορούσε εύστοχα να συγκριθεί μ' αυτή που περιγράφεται στο κλασσικό βιβλίο του De la Vega *Confusion des Confusiones*¹⁸ αναφορικά με το χρηματιστήριο του Amsterdam του 17^{ου} αιώνα.

¹⁸ Joseph de la Vega, *Confusion des Confusiones*, Amsterdam, 1688. Το σύγγραμμα αυτό είδε το φως της δημοσιότητας μόλις το 1996 όταν ενσωματώθηκε από τον εκδοτικό οίκο Wiley σ'ένα βιβλίο μαζί με το φημισμένο έργο του Charles Mackay, *Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds*. Ιστορικά, είναι το πρώτο σύγγραμμα στο Δυτικό κόσμο με θέμα αναφοράς τη χρηματιστηριακή κερδοσκοπία και θεωρείται ένα από τα κλασσικά στο είδος του. Στο έργο αυτό ο de la Vega περιγράφει με γλαφυρότητα τις πολύπλοκες συναλλαγές, τεχνάσματα και κομπίνες που χρησιμοποιούσαν οι συμμετέχοντες στο χρηματιστήριο του Amsterdam τη δεκαετία του 1680. Το δίκτυο των δαιδαλωδών συναλλαγών που χρησιμοποιούσαν οι traders – δεδομένου ότι εκτός των μετοχών συναλλαγές επιτρέπονταν σε οπτίονς και συμβόλαια μελλοντικής εκπλήρωσης (futures)—ο de la Vega το χαρακτήρισε ως ένα λαβύρινθο πιο πολύπλοκο ακόμη και από αυτό της Κρήτης, ενώ το χρηματιστήριο του Amsterdam ως μια κερδοσκοπική κόλαση (gambling hell). Ως υπενθύμιση και μόνο, στο ίδιο ίδρυμα πριν 50 χρόνια είχε διαδραματιστεί η πιο παράξενη (bizarre) χρηματιστηριακή κερδοσκοπία επονομαζόμενη «η μανία της τουλίπας». Το σύνδρομο του γρήγορου πλουτισμού (get rich quick) ήταν τόσο έντονο σ' αυτήν την εξωφρενική κερδοσκοπική μανία που στο απόγειο της έξαρσης της (1636), η τουλίπα που έφερε το γοητευτικό όνομα Viceroy- πουλήθηκε σε ποσό ισότιμο της αγοράς μιας πολυτελούς βίλλας με τους υπηρέτες μαζί. Και όσοι διερωτώνται εάν το κόστος της ήταν ισότιμο με την παράξενη ομορφιά της, η απορία τους ελπίζουμε να λυθεί κοιτάζοντας την φωτογραφία της που απεικονίζεται στο «Χρηματιστηριακά Κραχ και οι Οικονομικές τους Συνέπειες»,<http://spiros26.wordpress.com>, Σπύρος Λαβδιώτης, Μάρτιος 2007, Αθήνα.

Οι συνέπειες του περιβόητου νομοσχεδίου Gramm-Leach-Briley στο χρηματοπιστωτικό τομέα υπήρξαν καταλυτικές στην διαμόρφωση των τραπεζικών υπηρεσιών και στην εμπέδωση της κουλτούρας της κερδοσκοπίας ως απαραίτητο στοιχείο οικονομικής επιτυχίας και φήμης. Η θεσμική φιλελευθεροποίηση των συγχωνεύσεων κι εξαγορών μεταξύ εμπορικών τραπεζών, επενδυτικών οργανισμών, χρηματιστηριακών οίκων κι ασφαλιστικών εταιριών υπήρξε το επιθανάτιο coup de grace του ελεύθερου ανταγωνισμού. Και όχι μόνο, καθώς τα μειονεκτήματα της περιπλοκότητας έγιναν αμέσως εμφανή το 1998, με τη συγχώνευση της Citicorp και Travelers Group , που δημιούργησε το πολυεθνικό επιχειρηματικό κολοσσό Citigroup με δίκτυο υπηρεσιών σε 140 χώρες του κόσμου. Ένα δείγμα δυσλειτουργίας, που αποτελεί περίγελο διοικητικής διαχείρισης, είναι η καταφανώς αλλόκοτη και παρά φύση συν-προεδρία (co-chairmanship) τριών συν-προέδρων για να κουμαντάρουν αυτό το δυσκίνητο εταιρικό μαμούθ.¹⁹

Το μαμούθ ως δημιούργημα, η ίδια η φύση πριν χιλιετηρίδες το αφάνισε όπως το σύγχρονο χρηματοπιστωτικό σύστημα, μετά από μία δεκαετία συμβίωσης, απέρριψε το εταιρικό μαμούθ Citigroup. Δυστυχώς, ο Bill Clinton, παρότι ευφυής, αυτό το μάρφωμα τ' ονόμασε «εκσυγχρονισμό» (modernization). Αλλά η ευφυΐα και ο χαρακτήρας αποτελούν δύο διαφορετικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά: «η γνώση και η ικανότητα δεν έχουν διόλου τον ίδιο χαρακτήρα με τις διαθέσεις [έξεις]»²⁰. Εν τούτοις, ο επί οκταετίας

¹⁹ Τον Οκτώβριο του 1988, η Citicorp αποτελούμενη από τα εταιρικά συγκροτήματα, Citibank, Primerica, και Smith Barney, συγχωνεύτηκε με την Travelers Group, a conglomerate ασφαλιστικών και χρηματιστηριακών υπηρεσιών έχοντας κάτω από την ομπρέλα της την Αίτνα ασφαλιστική, Shearson Lehman, Salomon Brothers, κ.α. Η συγχώνευση αυτή έγινε κατά παράβαση της νομοθεσίας Glass-Steagall η οποία ήταν ακόμα σε ισχύ, αλλά τα παραθυράκια (loopholes) του νόμου πάντοτε υπάρχουν. Συγκεκριμένα, δόθηκε δύο ετών προθεσμία μεταβατικής περιόδου ολοκλήρωσης της συγχώνευσης της Citigroup. Τον Ιούλιο του 1999, ο υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης Clinton, Robert Rubin παραιτήθηκε για να αναλάβει ανώτερη διοικητική θέση και ελκυστικό πακέτο αποδοχών στη Citigroup, αρχικώς at large και στη συνέχεια ως συν-πρόεδρος. Δηλαδή, ο Rubin παραιτήθηκε λίγους μήνες πριν τη ψήφιση του νομοσχεδίου Gramm-Leach-Briley (Νοέμβριος 1999) αφήνοντας τα ινιά του υπουργείου και την ευθύνη του σκανδαλώδους αυτού νόμου στον Larry Summers, τον νυν επικεφαλής οικονομικό σύμβουλο του προέδρου Obama. Ο Rubin, αφού εν συνεχεία κατέστη ο μοναδικός πρόεδρος της Citigroup, παραιτήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης του 2008, λίγο πριν την κατακλυσμαία πτώση της μετοχής, C, στο Big Board, κατά 98% από \$56 το 2007 στα \$0.90 cents στις αρχές Μαρτίου 2009. Ως γνωστό, για να αποφευχθεί η πλήρης χρεωκοπία της και η παγκόσμια «οχλοβοή», η κυβέρνηση του Obama εθνικοποίησε μερικώς τη Citigroup (36%) με την τιμή της μετοχής να χαροπαλεύει στο επίπεδο \$3 στα τέλη του 2009. Σήμερα, αυτό το εταιρικό μαμούθ που πριν από μία δεκαετία κυριαρχούσε στο κόσμο, αποτελεί τον κλασικό ορισμό του zombie τραπεζικού οργανισμού.

²⁰ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Ε, 1129, σ.12, Κάκτος, 1993. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής: «Ουδέ γαρ τον αυτόν έχει τρόπον επί τε των επιστημών και δυνάμεων και επί των έξεων».

πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών δεν παραβίασε μόνο την Αριστοτελική λογική περί «έξεως» και «δυνάμεως» αλλά και τη ρήση του Βιαντος του Πριηνέως, ενός από τους κορυφαίους φιλοσόφους της αρχαιότητας, «η εξουσία δείχνει τον άνθρωπο».

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η έγκριση από τον Clinton της Νομοθεσίας του Εκσυγχρονισμού των Χρηματοπιστωτικών Υπηρεσιών που οδηγεί στην μονοπωλιακή δύναμη της αγοράς και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε λίγα χέρια αποτελεί άδικη πράξη. Διότι άδικος είναι ο πλεονέκτης και φίλος της ανισότητας σε σχέση με τα οικονομικά αγαθά²¹. Κι' αυτό, διότι η δικαιοσύνη είναι θέληση, πρόθεση εφαρμογής ισότητας και όχι ανισότητας ως προς τα αγαθά τα οποία ικανοποιούν τις ανάγκες του ανθρώπου που συνδέονται με την ευτυχία ή τη δυστυχία του. Η Αριστοτελική αντίληψη του δικαίου δεν είναι θετικιστική. Το δίκαιο δεν εξαντλείται στο νόμιμο (θετικό δίκαιο), δηλαδή στους ισχύοντες εκάστοτε γραπτούς νόμους. Επειδή, οι νόμοι προβλέπουν για όλα και αποβλέπουν είτε στο κοινό συμφέρον του συνόλου είτε στο συμφέρον μιας αριστοκρατικής ή άλλης κυρίαρχης μειονότητας.²² Η δικαιοσύνη, κατά τον Αριστοτέλη αποτελεί την εφαρμογή ισότητας που διέπει την σχέση μεταξύ ανθρώπων ως προς τα πράγματα, ασκείτε στην αγορά, και είναι η τελειότερη αρετή γι' αυτό και υμνείται από τους ποιητές και την παράδοση. Αυτή η αρετή παραβιάστηκε κατάφορα από τον πρόεδρο Clinton, ο οποίος στο όνομα της Δημοκρατίας ισχυροποίησε τα θεμέλια της Ολιγαρχίας.

Το εάν ο Clinton χρησιμοποίησε την εξουσία για να υπογράψει στα τέλη της θητείας του έναντι ορισμένων συνεισφορών όπως του καταλογίζουν,²³ αυτή τη φαύλη

²¹ Ibid, σ. 14. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής: «Δοκεί δη ο τε παράνομος άδικος είναι και ο πλεονέκτης και άνισος ... επει δε πλεονέκτης ο άδικος, περί ταγαθά έσται.»

²² Ibid, 1129b, σ. 16. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής: «οι δε νόμοι απαγορεύουσι περί άπάντων στοχαζόμενοι ή του κοινή συμφέροντος πάσιν ή τοις αρίστοις ή τοις κυρίοις [κατ' αρετήν] ή κατ' άλλον τρόπον τοιούτον.»

²³ Όπως προαναφέρθηκε η Citigroup ιδρύθηκε το 1998 (8 Οκτωβρίου), δηλαδή 13 μήνες πριν την ανάκληση της Glass-Steagall. Σύμφωνα με την αφήγηση του Greenspan στ' Απομνημονεύματά του (ibid, p.199) την 14^η Οκτωβρίου 1999, κατόπιν προτροπής του ίδιου συναντήθηκε με τον Summers για να επιλύσουν τις διαφορές μεταξύ του Υπουργείου Οικονομικών και Federal Reserve σχετικά με τις αρμοδιότητες που θα αναλάμβαναν οι δύο υπηρεσίες με τη θέσπιση της νομοθεσίας Gramm-Leach-Briley. Το κογκρέσο μάλιστα είχε δώσει σαφή προθεσμία επίλυσης των διαφορών τους με τελική ημερομηνία την 14^η Οκτωβρίου 1999, πριν επικυρώσει τη νομοθεσία. «Εμείς, κοιτάξαμε ο ένας τον άλλον στα μάτια και είπα: πρέπει να διευθετήσουμε αυτό το θέμα. Εκείνο το απόγευμα πήγαμε στο γραφείο του και κλείσαμε τη πόρτα.» Πριν όμως ο Greenspan κλείσει τη πόρτα του γραφείου του Summers και οριστικοποιήσει τη συμφωνία τους για τη προώθηση του νομοσχεδίου, οι φήμες οργιάζαν περί συνεισφορών εκατοντάδων εκατομμυρίων δολαρίων για τις εκλογικές καμπάνιες του 2000, και προς τα δύο κόμματα. Τα ποσά

νομοθεσία που οδήγησε το χρηματοπιστωτικό σύστημα στην αυτοκτονία και στη μιζέρια εκατομμυρίων ανθρώπων ανά την υφήλιο, αυτό δεν το γνωρίζουμε. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι ο 42^{ος} πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών είχε μπλέξει άσχημα σ' ερωτικά σκάνδαλα και είχε υποπέσει στο αδίκημα της ψευδορκίας, πράξεις για τις οποίες και παραπέμφθηκε σε δίκη καθαίρεσης του αξιώματος του (impeachment). Η αθώωσή του ήταν οριακή, καθώς η βουλή των Αντιπροσώπων τον καταδίκασε, αλλά η Γερουσία τον αθώωσε. Μάλιστα, ο Greenspan για το πολύκροτο σκάνδαλο των ερωτικών περιπτώσεων του Clinton με την Lewinsky αναφέρει: «Η επιρροή του είχε διαλυθεί από την οχλοβοή γύρω από την Monica Lewinsky ... καθώς το σκάνδαλο ξεδιπλωνόταν και λεπτομέρειες από τις υπαινισσόμενες συναντήσεις τους εμφανίστηκαν στον τύπο. Εγώ ήμουν δύσπιστος. Αργότερα όταν αποδείχτηκε ότι αυτά που καταγράφηκαν ήταν αληθή, διερωτήθηκα πως ο πρόεδρος θα μπορούσε να πάρει ένα τέτοιο κίνδυνο.»²⁴

Ο Greenspan όμως γνώριζε, ότι ο νόμος του εκσυγχρονισμού των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών που έθεσε την ταφόπλακα στην νομοθεσία Glass-Steagall, ήταν στην ουσία ο νόμος παρωδίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και προσπάθησε έντεχνα να αποστασιοποιηθεί: «Συμφώνησα ότι η φιλελευθεροποίηση σ' αυτές τις αγορές ήταν πολύ καθυστερημένη»²⁵. Και παραπέμπει με περισσή υποκρισία τον αναγνώστη στους ιστορικούς: «Οι ιστορικοί θεωρούν τον νόμο του Εκσυγχρονισμού των Χρηματοπιστωτικών Υπηρεσιών ως ένα ορόσημο στην νομοθεσία των επιχειρήσεων»²⁶. Αναμφίβολα, ο νόμος αυτός υπήρξε ορόσημο της επιχειρηματικής νομοθεσίας, διότι εξουδετέρωσε τον ελεύθερο ανταγωνισμό στον χρηματοοικονομικό

προέρχονταν από τον επονομαζόμενο FIRE (Financial, Insurance, Real Estate), το σημαντικότερο οικονομικό τομέα της περιοχής της Νέας Υόρκης. Τ' αναγραφόμενα ποσά στον τύπο κυμαίνονται μεταξύ \$250-\$400 εκατομμυρίων και η χορήγηση τους προέρχονταν από χρηματοπιστωτικές, ασφαλιστικές και κτηματομεσιτικές εταιρίες. Ο βραβευθείς με το Nobel Οικονομίας Joseph Stiglitz τοποθετεί το ποσό στα \$300 εκατομμύρια μ' αιχμή του δόρατος τον γερουσιαστή Phil-Gramm, ο επικεφαλής της Επιτροπής των Τραπεζικών Υποθέσεων της Γερουσίας ("The Economic Crisis: Capitalist Fools", *Vanity Fair*, January 2009). Μετά τη ψήφιση του νομοσχεδίου, ο Phil Gramm (Texas) παραιτήθηκε από Γερουσιαστή για ν' αναλάβει το πόστο του συν-προέδρου (co-chairman) στη UBS η οποία ουσιαστικά χρεοκόπησε στη κρίση του 2008, αλλά διεσώθη με χρηματοδότηση της Ελβετικής κυβέρνησης.

²⁴ Alan Greenspan, *ibid*, p.187.

²⁵ *Ibid*, p.199. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "I agreed that liberalization in these markets was long overdue".

²⁶ *Ibid*, p.199. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "Historians view the Financial Services Modernization Act as a milestone in business legislation."

τομέα κι έστρωσε το δρόμο του μονοπωλιακού κεφαλαίου που αναπόφευκτα οδηγεί στην αύξηση του συστηματικού κινδύνου της ταυτόχρονης κατάρρευσης. Οι ιστορικοί ορθώς την χαρακτήρισαν ως «ορόσημο» διότι η νομοθεσία Gramm-Leach-Briley αποτέλεσε την θεμελιώδη αιτία της πρωτόγνωρης οικονομικής συντριβής που επακολούθησε.

Η μεγάλη όμως απορία είναι, πως ένας δημοκρατικός πρόεδρος και ένας ultra-συντηρητικός τραπεζίτης συμπλεύσανε στη δημιουργία μιας θεατρικής παρωδίας του θεσμού του ανταγωνισμού και του μηχανισμού των ελεύθερων αγορών; Μάλιστα όταν ο δεύτερος εξ αυτών, ο περίφημος «μαέστρο», ο αυτοαποκαλούμενος libertarian αποδέχτηκε τον φραγμό του ανταγωνισμού στις αγορές των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και τη δημιουργία καρτέλ; Πως αυτό το γεγονός συνάδει με τις φιλελεύθερες αρχές του αλλά ακόμα περισσότερο με τις αρχές του Adam Smith; Είναι γνωστό, ότι το παράξενο ζευγάρι (odd couple) Clinton-Greenspan είχε ορισμένα κοινά σημεία, όπως η επιτηδειότητα στο σαξόφωνο και την μεγάλη αγάπη που έτρεφαν αμφότεροι στο Πάνθεον των ελεύθερων αγορών την Wall Street.

Αυτή την αγάπη του προς τη Wall Street, ο Clinton την εξέφρασε με την επιλογή του Robert Rubin, πρώην συν-πρόεδρου της επενδυτικής τράπεζας Goldman Sachs, ως υπουργού οικονομικών της κυβέρνησής του. Ο Rubin υπήρξε σφοδρός μαχητής κατά του κρατικού παρεμβατισμού στις χρηματιστηριακές αγορές κι ιδίως κατά της επιβολής ρυθμιστικών κανόνων στις κερδοσκοπικές αγορές των παραγώγων. Επίσης, υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της πρωτοφανούς σε επιπολαιότητα πρότασης του Clinton να επενδυθεί το ποσό των \$700 δις από τα κεφάλαια της Κοινωνικής Ασφάλισης (Social security) στα χρηματιστήρια. Αυτή η σκανδαλώδης πρόταση που συνοδεύονταν από τη δημιουργία ενός ιδιωτικού φορέα για την επιτήρηση της διαχείρισης των επενδεδυμένων κεφαλαίων, με σύνεση απορρίφτηκε από το κογκρέσο.²⁷

Η αγάπη όμως του Greenspan για τη Wall Street είναι δύσκολο να αποκωδικοποιηθεί ποιά μορφή είχε. Η διάγνωση του ιδιαίτερου τρόπου εκδήλωσης της κλίνει προς τον παράφορο έρωτα ή το σφοδρό πάθος. Στ' Απομνημονεύματά του ο

²⁷ Ibid, p.218.

αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι το μυαλό του ήταν διαρκώς απασχολημένο με το πώς θα διατυπώσει τις αινιγματικές του ομιλίες για να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του με φόντο την αντίδραση της Wall Street. Μάλιστα, μ' εμφανή κενοδοξία αναφέρει ότι η ιδέα "irrational exuberance"²⁸ (οργιώδης παραλογισμός), αναφορικά με την εκπληκτική άνοδο της Wall Street το δεύτερο ήμισυ του 1996, την συνέλαβε στη μπανιέρα του, όπου έγραφε ένα πρωί την ομιλία του. Κι ακόμη, ότι η μπανιέρα του αποτελεί το μέρος σύλληψης πολλών από τις καλύτερες ιδέες του. Η γενική ιδέα του «οργιώδη παραλογισμού», πράγματι έγινε η συνθηματική φράση της μεγάλης χρηματιστηριακής άνθησης από το 1996 μέχρι τα τέλη του 1999 και τις αρχές του 2000. Όπως, η συνθηματική φράση της μεγάλης χρηματοπιστωτικής συντριβής, οκτώ χρόνια αργότερα, είναι η ρητορικώς διατυπωμένη προσταγή του Greenspan να μην παρεμποδίσουμε τις γεννοβολούσες μέλισσες της Wall Street.²⁹

Ως γνωστό, παρά την μεταμέλεια τους, αυτό πράξανε τότε όλες οι κυβερνήσεις καθώς η επιθυμία του Greenspan έγινε ενθουσιωδώς αποδεκτή και οι γεννοβολούσες μέλισσες αφέθηκαν ελεύθερες όχι μόνο στην Αμερική αλλά και παγκοσμίως. Είναι ειρωνικό ότι όλες οι ανεπτυγμένες χώρες σε μία ενιαία διάταξη ακολούθησαν την επίπονη και πνευματικώς εξοντωτική πρακτική, *ο πίθηκος βλέπει, ο πίθηκος κάνει*. Το μιμητικό χαρακτηριστικό, επίσης ανθρώπινο, απομεινάρι της πρωτόγονης κοινωνίας (savage society), μετέτρεψε τον εκσυγχρονισμό μέσω των συγχωνεύσεων κι εξαγορών σ' ένα γιγαντιαίο καζίνο μονοπωλιακού ανταγωνισμού, κοινωνικώς επιζήμιο, όπου η κερδοσκοπία εξάλειψε κάθε ίχνος προνοητικότητας και σωφροσύνης. Ο κατ' εξοχήν οικονομικός λόγος είναι, ότι το εταιρικό conglomerate δεν καταστρέφει μόνο την ύπαρξη των ελεύθερων αγορών αλλά εκκολάπτει επίσης το σύνδρομο του «πολύ μεγάλος για να αποτύχω» (too big to fail). Έτσι, ο νέος θεσμός της παρωδίας του εκσυγχρονισμού, λόγω της περιπλοκότητάς του, κατάφερε ακόμη να μετατρέψει και την Δαρβίνεια ρήση «η επιβίωση του ικανότερου» σε «επιβίωση του μεγαλύτερου».³⁰

Αναμφισβήτητα όμως, ο μεγάλος γρίφος κι ανυπέρβλητη αντίφαση παραμένει πως ο δημοκρατικός Clinton υπέγραψε έναν νόμο που στραγγάλισε τον ανταγωνισμό

²⁸ Ibid, p.176. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "The concept of irrational exuberance came to me in the bathtub one morning as I was writing my speech".

²⁹ Ibid, p.372. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "Why do we wish to inhibit the pollinating bees of Wall Street?"

³⁰ The survival of the fittest vs. the survival of the biggest.

στις αγορές χρήματος κι οδήγησε στην συσσώρευση του μονοπωλιακού κεφαλαίου σε μία ολιγαρχική ελίτ με το πρόσχημα του εκσυγχρονισμού. Πολύ αργότερα, αφού επήλθε η κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού καζίνο το 2009, ο Clinton ομολόγησε ότι η ανάκληση της Glass-Steagall ήταν ένα μεγάλο λάθος του. Παρομοίως και ο John Reed, ο πρώην πρόεδρος της Citicorp και μετέπειτα συν-πρόεδρος του εταιρικού μαμούθ Citigroup, ζήτησε δημόσια συγγνώμη για το τέρας (monster), που ήταν συμμετοχος στη δημιουργία του, και πρότεινε την παλιννόστηση της Glass-Steagall. Στο πλευρό του και ο Paul Volker, προκάτοχος του Greenspan στην προεδρία του Federal Reserve, ως μέλος της ομάδας οικονομικών συμβούλων του Obama, προσπαθεί να επηρεάσει, παρά την προχωρημένη ηλικία του, την επαναφορά της νομοθεσίας Glass-Steagall.

Αλλά το μεγάλο πρόβλημα είναι ο Greenspan. Εδώ οι αντιφάσεις είναι πολλές και πιθανώς ο ίδιος να διακατέχεται από ένα σύνδρομο ενοχής μήπως το φάντασμα του Adam Smith τον κατατρέχει. Διότι γνωρίζει, ή πρέπει να γνωρίζει λόγω της 60ετούς θητείας του στον τομέα των οικονομικών, ότι στο magnum opus του χρησιμοποιεί τον *Πλούτο των Εθνών*, εντελώς αποσπασματικά σύμφωνα με τις συντηρητικές πολιτικές του πεποιθήσεις αυτό-αναιρώντας τον φιλελευθερισμό του. Για παράδειγμα, ενώ αποκαλεί τον εαυτό του ως libertarian, θερμό υπερασπιστή του Adam Smith και της λειτουργίας του άορατου χεριού στις αγορές, προσυπογράφει έναν νόμο που καταστρατηγεί πλήρως τον ελεύθερο ανταγωνισμό των αγορών κι οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στη δημιουργία μονοπωλίων και καρτέλ.

Αυτό είχε ως συνέπεια τον αφανισμό στην κυριολεξία των ανεξάρτητων χρηματοπιστηριακών εταιριών και την εξόντωση των μικρών και μεσαίων τραπεζών, ενώ η εποχή των Robbers Barons του 19^{ου} αιώνας έκανε την επανεμφάνιση της. Όμως για τον Adam Smith, τα μονοπώλια ήταν ανάθεμα και η κύρια αιτία της δυσλειτουργίας των ελεύθερων αγορών και του ανταγωνισμού. Οποιαδήποτε μορφής μονοπώλιο θεωρείτε από τον Adam Smith, τροχοπέδη της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς και προς τούτο υπήρξε πολέμιος της θέσπισης νόμων και ρυθμιστικών κανονισμών του κράτους με σκοπό τη δημιουργία μονοπωλίων:

Η παροχή άδειας μονοπωλίου είτε σ' ένα άτομο ή σε μια εμπορική εταιρία έχει το ίδιο αποτέλεσμα όπως ένα μυστικό στο εμπόριο ή βιομηχανική παραγωγή. Οι κάτοχοι μονοπωλίων με το να κρατούν την αγορά διαρκώς με

λιγότερα αποθέματα, με το να μην προμηθεύουν πλήρως την αποτελεσματική ζήτηση, πωλούν τα προϊόντα τους πολύ πιο πάνω από τη φυσιολογική τιμή, κι αυξάνουν τις απολαβές τους, είτε αυτές αποτελούνται από μισθούς ή κέρδος, πολύ ψηλότερα από τη φυσιολογική τιμή.³¹

Πουθενά όμως, ο Greenspan στη συνοπτική του περιγραφή του *Πλούτου των Εθνών*, δεν αναφέρει τη λέξη «μονοπώλιο» ενώ οι φράσεις «ατομικό συμφέρον», «ελεύθερες αγορές», «αόρατο χέρι», και «ιδιωτικό κέρδος», βρίθουν. Κι εάν στο ανωτέρω απόσπασμα η καταδίκη του μονοπωλίου από τον Adam Smith κρίνεται ανεπαρκής, το επόμενο που ακολουθεί ίσως ταραξεί ακόμα πιο πολύ το «μαέστρο» για τους παιάνες του στο *Πλούτο των Εθνών*, ως ένα από τα πιο σπουδαία επιτεύγματα στην ιστορία της διάνοησης.³² Ο Πλούτος των Εθνών, πράγματι, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, αλλά το εγκώμιό του είναι ασυνεπές με τη βίαιη καταπολέμηση³³ που προσωπικώς εξαπόλυσε κατά της περίφημης νομοθεσίας Glass Steagall, που έθεσε απροσπέραστους φραγμούς στη δημιουργία μονοπωλίων στη χρηματοπιστωτική αγορά.

Επιπρόσθετα, ο Adam Smith έδωσε μεγάλη βαρύτητα στα κοινωνικώς επιβλαβή αποτελέσματα των μονοπωλίων στην οικονομία, διότι η τιμή των προϊόντων των είναι σε κάθε περίπτωση η ψηλότερη που μπορεί ν' επιτευχθεί στο χώρο των αγορών. Ενώ η «φυσιολογική τιμή» (natural price) είναι η τιμή του ελεύθερου ανταγωνισμού η οποία σε κάθε περίπτωση είναι η χαμηλότερη: η τιμή που οι πωλητές μπορούν να απαιτήσουν και ταυτόχρονα να διατηρήσουν τις δουλειές τους. Στο σημείο αυτό ο Smith αναφέρει:

Τ' αποκλειστικά προνόμια των εταιριών, τα νομοθετήματα της μαθητείας, και όλοι αυτοί οι νόμοι οι οποίοι περιορίζουν, σε ιδιαίτερες εργασίες, τον

³¹ Adam Smith, *Wealth of Nations*, *ibid*, p.164. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "A monopoly granted either to an individual or to a trading company has the same effect as a secret in trade or manufactures. The monopolists, by keeping the market constantly under-stocked, by never fully supplying the effectual demand, sell their commodities much above the natural price, and raise their emoluments, whether they consist in wages or profit, greatly above their natural rate".

³² Alan Greenspan, *ibid*, p.261. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: "*The Wealth of Nations*, is one of the great achievements in intellectual history."

³³ Ο Greenspan το 1997 αντιτάχθηκε με σφοδρότητα κατά της επικεφαλής του CFTC (Commodities Futures Trading Commission) Brooksley Born η οποία πρότεινε την επιβολή ρυθμιστικών κανόνων στην αγορά των ΟΤC παραγώγων. Ακολούθως το 1999, εν μέσω αναφορών του τύπου περί πιέσεων του Greenspan, ξαφνικά υπέβαλε την παραίτησή της. Επίσης, ο πρώην πρόεδρος του SEC (Securities Exchange Commission) Arthur Levitt δήλωσε, ότι και οι δύο, ο Rubin και ο Greenspan, βίαια αντιτίθετο στους ρυθμιστικούς κανονισμούς των χρηματοπιστωτικών οργανισμών. Η αντιπαλότητα και ο φόβος τους για την πιθανή επιβολή ρυθμιστικών κανονισμών ήταν τόσο έντονος που του διεμήνυσαν ότι οποιαδήποτε πρόταση εφαρμογής ελεγκτικών κανονισμών και διαφάνειας θα προκαλούσε χάος στις αγορές.

ανταγωνισμό σ' ένα μικρό αριθμό απ' ότι θα μπορούσε διαφορετικά να εισέλθει σ' αυτά, έχουν την ίδια ροπή ... διατηρούν την αγοραστική τιμή διαφόρων προϊόντων πάνω από την φυσιολογική τους τιμή ... Το μονοπώλιο επιπλέον, είναι ένας μεγάλος εχθρός της καλής διαχείρισης.³⁴

Πως λοιπόν κατανόησε ο Greenspan τον *Πλούτο των Εθνών*, όταν στ' όνομα του φιλελευθερισμού και της εύρυθμης λειτουργίας των αγορών παντελώς αγνοεί τις βασικές του αρχές και προσυπογράφει ένα νόμο ο οποίος επιτρέπει τον αφανισμό του; Πως μπορεί να συζητά για ένα αόρατο χέρι που καθοδηγεί μεταφυσικώς τις αγορές σε ισορροπία, που και ο Reagan το πίστεψε αν και δεν το κατανόησε, όταν το χέρι των μονοπωλίων είναι *ορατό* και μάλιστα, δεν είναι ένα απαλό χεράκι που θέλει να σε χαϊδέψει. Αντίθετα, είναι ένα στιβαρό χέρι, που αρκεί μόνο ν' αγγίξει την ευάλωτη μικρή ή μεσαία επιχείρηση, και όχι να την σφίξει, για να της επιφέρει τον θάνατο, είτε μέσω εξαγοράς, εξαναγκαστικής συγχώνευσης, ή και πτώχευσης .

Μια εξήγηση αυτού του αινίγματος μπορεί να βρίσκεται στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, το υποσυνείδητο του, όπου η δύναμη των συναισθημάτων υπερτερεί της δύναμης της λογικής. Επειδή, οι περισσότερες αποφάσεις του Greenspan, δεν βασίζονται στη λογική της οικονομικής θεωρίας κι εμπειρικής μαρτυρίας, αλλά ωθούνται από μία ακαθόριστη δύναμη, ένα ιδεολογικό πιστεύω βαθιά ριζωμένο στο υποσυνείδητο του. Για παράδειγμα, προς επιβεβαίωση της θεμελιώδους αρχής του, της μη επιβολής κανόνων στη λειτουργία των αγορών χρήματος, παρουσιάζει το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα ως μία αέναη μηχανή που κινείται ομαλά από τη μια θέση ισορροπίας στην άλλη με την ακατάπαυστη ενέργεια του αόρατου χεριού του Adam Smith.

Βεβαίως, ο Greenspan αναγνωρίζει ότι συστηματικοί κλυδωνισμοί στη λειτουργία των ελεύθερων αγορών συμβαίνουν αλλά δηλώνει ότι είναι σπάνιοι. Ακόμη, ισχυρίζεται ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης ή στη χειρότερη περίπτωση σε περιόδους κρίσεων, γεννιούνται εκπληκτικές ευκαιρίες κέρδους, διότι οι οικονομίες αναπόφευκτα αυτό-διορθώνουν. Από την άλλη όμως, παραλείπει συνειδητά κάθε

³⁴ Adam Smith, *ibid*, p.164, 251. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “The exclusive privileges of corporations, statutes of apprenticeship, and all those laws which restrain, in particular employments, the competition to a smaller number than might otherwise go into them, have the same tendency ... keep up the market price of particular commodities above the natural price. Monopoly, besides, is a great enemy of good management.

αναφορά στις τεράστιες ζημιές που προκαλούνται στις περιουσίες και στη ψυχολογία του κόσμου. Μάλιστα, η επικύρωση του αυτό-διορθωτικού μηχανισμού της αγοράς γίνεται με τη προσφιλή του μέθοδο της διερώτησης: «πως πράγματι μπορεί κάποιος ν' είναι σίγουρος ότι ένα άνευ ρυθμιστικών κανονισμών διεθνές σύστημα θα λειτουργήσει κανονικά;» Και η απάντησή του, που αφήνει κυριολεκτικά άναυδο για την ρηχότητα της τον αναγνώστη είναι: « Εντούτοις, το κάνει κάθε μέρα.»³⁵

Με παρόμοιο τρόπο, ο “maestro” αγνοώντας πλήρως τις αρχές της διαχείρισης κινδύνου (risk management) των επενδυμένων κεφαλαίων, μέσα σε μία ατμόσφαιρα έκστασης μεταφυσικής επικοινωνίας με το πνεύμα των “hedge funds” εκπέμπει τη περιβόητη ρήση του: “ η ίδια η αγορά ελέγχει τα “hedge funds” σήμερα διά μέσου της γνωστής ως «επιτήρησης των αντισυμβαλλόμενων» (counterparty surveillance)”.³⁶ Μ' αυτού του είδους ιερατικές τελετουργίες «σπάσανε τα νεύρα» του Paul Krugman, του βραβευθέντος με το Nobel της Οικονομίας το 2009, και τον χαρακτήρισε δημόσια ως «μαέστρο τριών ταχυτήτων» μ' έλλειψη ειλικρίνειας. Αλλά επίσης και για την ασυνέπεια του, όταν επέτρεψε το πλεόνασμα του κρατικού προϋπολογισμού της περιόδου 1999-2000, να μετατραπεί σε σημαντικό έλλειμμα επί κυβερνήσεως του γιού Bush.

Η βασική αιτία του ελλείμματος υπήρξε, η έλλειψη συνέπειας των λόγων κι έργων του Greenspan. Ενώ αρχικώς συμφώνησε, ότι το πλεόνασμα πρέπει να διατεθεί για την μείωση του δημόσιου χρέους, στη συνέχεια όμως άλλαξε γνώμη. Προφανώς, ακολούθησε μία από τις αρχές του Libertarian δόγματός του σύμφωνα με την οποία, η κρατική φορολογία αποτελεί «κατάσχεση» (confiscation) της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι, ο ‘μαέστρος’ αθέτησε τις συντηρητικές του αρχές κι έδωσε τις ευλογίες του στο πλεόνασμα να χρηματοδοτήσει τις φορολογικές ελαφρύνσεις υπέρ των πλουσίων που θέσπισε η κυβέρνηση του George Bush. Αυτό το γεγονός εξόργισε τον Paul Krugman και σε άρθρο του στους New York Times, τον κατακρίνει ότι «έχει

³⁵ Alan Greenspan, *ibid*, p.367, 369. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “Indeed how can anyone be sure that the unregulated global system will work? Yet it does, day in and day out” ... “The market place itself regulates hedge funds today through what is known as counterparty surveillance.”

³⁶ Alan Greenspan, *ibid.*, p.370. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “The market itself regulates hedge funds today through what’s known as counterparty surveillance.”

προδώσει την εμπιστοσύνη που εναποτέθηκε στους προέδρους του Federal Reserve, και του αξίζει να τον θεωρήσουν ως ένα μισθοφόρο, θιασώτη των ρεπουμπλικάνων.»³⁷

Μια άλλη εξήγηση των αντιφάσεων του Greenspan, που ίσως φανεί εύθυμη, αφορά τη πιθανολογία, ότι την απόφαση να υπογράψει το νόμο της μεταμόρφωσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος σ' ένα γιγαντιαίο καζίνο την πήρε όταν βρίσκονταν έξω από την μπανιέρα του. Έτσι, το σκεπτικό του παρουσίασε ένα «ψεγάδι» όπως ο ίδιος επισήμανε ενώπιον της Γερουσίας του Αμερικανικού Κογκρέσο, που μετέτρεψε την αντιστάθμιση κινδύνου των παραγώγων σ' εφιαλτική συνδρομή η οποία το μετάλλαξε σε μια τεράστια ωρολογιακή βόμβα που έσκασε στο κεφάλι μας. Εξ άλλου, ο ίδιος ο Greenspan δημοσίως εκμυστηρεύτηκε ότι η σύλληψη των σπουδαίων ιδεών του γίνονταν καθώς ήταν βουτηγμένος μέσα στο μπάνιο του αναπολώντας τον κόσμο ευτυχισμένος όπως ο Αρχιμήδης³⁸.

Τώρα, ο Αρχιμήδης (287π.Χ- 212π.Χ) από τις Συρακούσες της Σικελίας, την εποχή εκείνη Ελληνική αποικία, θεωρείται ο μεγαλύτερος μαθηματικός της αρχαιότητας και ένας από τους πιο σπουδαίους μαθηματικούς όλων των εποχών. Επίσης, υπήρξε αστρονόμος, φυσικός, εφευρέτης, και μηχανικός με πρωτοποριακή συνεισφορά στην επιστήμη της γεωμετρίας. Οι μέθοδοι του αποτελούν την βάση του λογισμού των ολοκληρωμάτων (Integral Calculus) 2000 χρόνια πριν τον Newton και Leibnitz. Πασίγνωστος από την αρχή του Αρχιμήδη, τον νόμο της υδροστατικής των ρευστών σωμάτων, που ο θρύλος το έχει, ότι μόλις συνειδητοποίησε την ανακάλυψη του βγήκε γυμνός στους δρόμους των Συρακουσών κι αναφώνησε, Εύρηκα!, Εύρηκα!

Αλλά σύμφωνα με τον Πλούταρχο στους Παράλληλους Βίους, ο Αρχιμήδης δεν ήταν καθόλου ευτυχισμένος όταν έμπαινε στο μπάνιο : “ οι υπηρέτες συχνά με την βία τον «έσερναν» για να τον βάλουν στην μπανιέρα να τον λούσουν και να αλείψουν το σώμα του με λάδι.” Δεν του άρεσε το μπάνιο, και στις αραιές περιπτώσεις αυτού του συμβάντος “σχεδίαζε γεωμετρικά σχήματα στις στάχτες και τραβούσε γραμμές με το

³⁷ Paul Krugman, “The Three Card Maestro”, *New York Times*, February 18, 2005. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “By repeatedly shilling for whatever the Bush administration wants he has betrayed the trust placed in Fed chairmen, he deserves to be treated as another partisan hack”.

³⁸ Alan Greenspan, *Ibid*, p.176. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “To this day the bathtub is where I get many of my best ideas...Immersed in my bath, I’m as happy as Archimedes as I contemplate the world.”

δάκτυλό του στο λάδι με το οποίο είχε αλειφθεί το σώμα του”.³⁹ Ο Αρχιμήδης, δεν έμπαινε οικιοθελώς στη μπανιέρα για να του έρθει η «η θεία επιφοίτηση» σπουδαίων ιδεών. Τα κλασσικά τα εικονογραφημένα τον εμφανίζουν μέσα σε ξύλινη μπανιέρα σχήματος βαρελιού και εν συνεχεία να τρέχει γυμνός στους δρόμους μετά την ανακάλυψη της αρχής «των επιπλεόντων σωμάτων». Είναι ανεκδιήγητο, πως κατόρθωσε ο Greenspan να μπερδέψει ακόμα και τον Αρχιμήδη στη δική του ιστορία. Δεν του φτάναμε εμείς;

Συνεπώς, δεν πρέπει να εκπλήσσει τον αναγνώστη η αγανάκτηση της πλειοψηφίας του κοινού για τα δεινά που επωμίστηκε εξ αιτίας της φιλελεύθερης πολιτικής των κυβερνήσεών του, αλλά και της σύγχυσης της οικονομικής σκέψης των τραπεζιτών που είχε εμποτισθεί με την ακόρεστη επιδίωξη του βραχυχρόνιου κέρδους. Είναι λοιπόν, φυσιολογικό ο Keynes να είχε διαμορφώσει άσχημη γνώμη για τους τραπεζίτες όταν προ πολλού δήλωνε: «Ένας συχνά προειδοποιείται ότι η επιστημονική προσέγγιση των νομισματικών θεμάτων είναι αδύνατος διότι ο τραπεζικός κόσμος είναι πνευματικώς ανίκανος να κατανοήσει τα δικά του προβλήματα».⁴⁰ Και στη συνέχεια, αυτή η διάνοια της οικονομικής σκέψης, αφιέρωσε το βιβλίο του στο διοικητή και τους διευθυντές της Τράπεζας της Αγγλίας, γράφοντας το περίφημο «σας το αφιερώνω με ταπεινοφροσύνη και χωρίς την άδειά σας».⁴¹ Αλλά ακόμη και ο Adam Smith, ο πρωταγωνιστής της laissez-faire οικονομίας και το σύγχρονο είδωλο του νέο-φιλελευθερισμού, είχε παρόμοια άποψη για τις τράπεζες: «Αλλά κάθε ιδιαίτερη τραπεζική εταιρία δεν είχε πάντοτε κατανοήσει ή φροντίσει για το δικό της συμφέρον, και η κυκλοφορία είχε συχνά παραγεμίσει με χαρτονόμισμα».⁴²

Σπύρος Λαβδιώτης

30 Ιανουαρίου 2010
Τηλ. 210-8073833

³⁹ Πλούταρχος Παράλληλοι Βίοι, Μάρκελλος. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής: “ Ο Αρχιμήδης ... και θεραπείαν σώματος εξέλειπε βία δε πολλάκις ελκόμενος επ’ άλειμμα και λουτρόν, εν ταίς εσχάραις έγγραφε σχήματα των γεωμετρικών, και του σώματος αλημιμένου διήγε τω δακτύλω γραμμάς,” Μικρός Απόπλους, <http://www.micros.apoplous.gr/anc.texts-plut.html>

⁴⁰ J.M.Keynes, *A Tract on Monetary Reform*, London, 1923, Reprint, 2008, BN Publishing, p.x “ One is often warned that a scientific treatment of currency questions is impossible because the banking world is intellectually incapable of understanding its own problems.”

⁴¹ Ibid., p.x.

⁴² Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Penguin Classics, 1986, p.399. Το πρωτότυπο έχει ως εξής: “But every particular banking company has not always understood or attended to its own particular interest, and the circulation has frequently been overstocked with paper.”